

Dieren en kwetsbare jeugd: innovatieve interventies wanneer woorden niet werken

Marie-José Enders

Samenvatting

Kwetsbare kinderen en adolescenten lopen het gevaar 'stuk' te lopen in onze maatschappij, onder meer omdat het hen vaak aan passende begeleiding ontbreekt. Er is niet voor ieder kind een oplossing in de vorm van op hen afgestemd onderwijs, therapie of training die hen kan helpen zich beter in onze maatschappij te handhaven. Wanneer er wel therapie plaatsvindt, en vooral 'verbale' therapieën worden aangewend, levert dit bij sommige kinderen en jongeren geen resultaat op. Soms werken woorden niet en zijn kinderen en jongeren meer gebaat bij het opdoen van nieuwe ervaringen die succesvol zijn, waardoor ze leren hun gedrag en emoties op een positieve wijze aan te passen. Zulke ervaringen kunnen ze opdoen in bijvoorbeeld dierondersteunde interventies.

Er is een groot aantal kwetsbare kinderen en adolescenten. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (2014) meldt dat ongeveer 3% van de kinderen tussen 4 en 12 jaar door hun ouders als autistisch worden bestempeld, waarvan 1,9% voor een autismespectrumstoornis wordt behandeld. Verder vermeldt het onderzoek *Health Behavior in School aged Children* (HBSC 2013) dat ruim 13% van de jongeren van 11 tot 17 jaar gedragsproblemen heeft en in het onderzoek *Jeugd en Opgroeien 2011* gaven ouders aan dat 11% van de 3- tot 18-jarigen gedragsproblemen heeft (Centraal Bureau voor de Statistiek 2011).

Met de komst van de Jeugdwet in 2015 zijn gemeenten verantwoordelijk geworden voor alle vormen van jeugdhulp, maar dit betekent helaas niet dat alle expertise die er is of bronnen die er zijn op het gebied van zorg voor kinderen, worden benut of aangeboord. Daarvoor moet er immers kennis zijn over welke interventies beschikbaar zijn voor kwetsbare thuiswonende kinderen, voor kinderen in beschermde woonvormen, kinderen in (jeugdzorg)instellingen of kinderen op scholen. Die kennis is (nog) niet altijd aanwezig bij de daarvoor verantwoor-

Prof. dr. M.-J. Enders (✉)
Heerlen, Nederland
e-mail: Marie-Jose.Enders@ou.nl

Jeugdbeleid, <https://doi.org/10.1007/s12451-018-0172-3>

© Bohn Stafleu van Loghum is een imprint van Springer Media B.V., onderdeel van Springer Nature 2018

delijk gestelde ambtenaren. Dit geldt ook voor de dierondersteunde interventie, waardoor nog maar weinig kinderen en jongeren van deze innovatieve interventie gebruikmaken.

Wat is een dierondersteunde interventie/animal assisted intervention?

De dierondersteunde interventie, tamelijk onbekend in de jeugdzorg en bij gemeenten, kan worden toegepast in de zorg voor en in het onderwijs aan kinderen en adolescenten die extra steun en begeleiding behoeven. In de *White Paper* van IAHAIO (International Association of Human Animal Interaction Organizations; zie www.iahai.org) wordt de ‘animal assisted intervention’ omschreven als een doelgerichte en gestructureerde interventie met ondersteuning van dieren, waarbij deze bewust worden ingezet om een professional op het gebied van gezondheid, onderwijs en dienstverlening te ondersteunen, met als doel een positief therapeutisch effect te bewerkstelligen. Het gaat bijvoorbeeld om psychologen, artsen, orthopedagogen, leraren, sociaal werkers, jeugdhulpverleners, die al dan niet samen met een *handler* (iemand die opgeleid is om tijdens de interventie het (getrainde) dier aan te sturen en het welzijn van het dier te bewaken) een doelgerichte interventie uitvoeren. Deze is onder andere gericht op het verbeteren van leervaardigheden, communicatie en sociale vaardigheden, het cognitief functioneren, spraak-taalontwikkeling en het emotioneel welzijn van de cliënt/patiënt.

Het spreekt vanzelf dat er in deze interventies alleen dient te worden gewerkt met een vakbekwame, gediplomeerde professional die bovendien weet hoe een dier in te zetten voor de interventie. Dit kan hij/zij alleen doen of samen met de *handler*, die eveneens specifieke kennis heeft over dierenwelzijn en over de doelgroep. Alle dieren dienen te zijn gescreend op karaktereigenschappen en gezondheid en daarnaast getraind te zijn voor het werk met de specifieke doelgroep. De resultaten van de doelgerichte interventie worden vastgelegd. Vooral honden, paarden, ezels en andere boerderijdieren worden als ‘therapiedieren’ in interventies ingezet, waarbij het kan gaan om dierondersteunde activiteiten, therapie, educatie of orthopedagogie en coaching (IAHAIO 2014). Om goed met elkaar te kunnen communiceren is het van groot belang dat iedereen dezelfde terminologie gebruikt.

Dierondersteunde therapie of educatie

Wanneer een doelgerichte dierondersteunde interventie wordt uitgevoerd door een BIG-geregistreerde therapeut valt dit onder de categorie dierondersteunde therapie.

Interventies door coaches zijn vooral gericht op levensvaardigheden en zijn geen therapie, interventies door leraren vallen onder dierondersteunde educatie. Wanneer een orthopedagoog interventies doelgericht uitvoert, kan het ook om dierondersteunde therapie gaan, afhankelijk van de problematiek en methodes. Dierondersteunde activiteiten hebben therapeutische waarde, maar zullen vooral

plaatsvinden op zorgboerderijen en in andere instellingen, waar bijvoorbeeld getrainde vrijwilligers met honden bezoekprogramma's uitvoeren of waar mensen op therapeutische basis dieren verzorgen onder vakkundige begeleiding. Het moge duidelijk zijn: dieren zijn zelf geen therapeuten, maar door hun kwaliteiten dragen zij bij aan het therapeutisch klimaat en het therapeutisch proces van de cliënt door deel uit te maken van de therapiedriehoek of -vierhoek: cliënt, therapeut en dier of therapeut, *handler*, cliënt en dier.

Veel organisaties en opleidingen

In Nederland zijn er inmiddels veel organisaties die dierondersteunde interventies aanbieden voor kinderen, jongeren en volwassenen; zie voor een inventarisatie AAIZOO (Animal Assisted Interventions in Zorg, Onderwijs en Onderzoek 2018).

Helaas zijn in Nederland nog geen kwaliteitseisen verplicht gesteld, waardoor er voor cliënten, gemeenten, gezondheidszorg, scholen en verzekeringsmaatschappijen geen overzicht bestaat waar goede dierondersteunde zorg kan worden ingekocht.

Veel organisaties bieden hun zelf ontwikkelde cursussen en opleidingen aan. Niet altijd is er bijvoorbeeld sprake van vooropleidingseisen, zoals een gedegen beroepsopleiding tot professional in de zorg, tot coach, of van een vervolgopleiding waar men leert hoe met honden, paarden, enzovoort om te gaan (ethologie) en hoe interventies op een voor mens en dier veilige manier uit te voeren. Ook vrijwilligers zouden een inleidende cursus moeten volgen over dierondersteunde activiteiten in instellingen, om risico's voor mens en dier te minimaliseren en welzijn van mens en dier te maximaliseren.

Het Instituut voor Antrozoölogie (www.instituutvoorantrozoologie.nl) is samen met het beroepsveld aan het werk om de aangeboden opleidingen in kaart te brengen en zij zullen deze opleidingen gaan screenen op hun kwaliteit door de inhoud van de opleidingen naast internationale richtlijnen te leggen. Op de website is de pas ontwikkelde richtlijn 'Kwaliteitsontwikkeling en kwaliteitsborging bij dierondersteunde interventies' gratis te downloaden.

Ook heeft het Instituut samen met het werkveld, in samenwerking met Europese organisaties binnen een Erasmus-project, de Open Universiteit en in samenwerking met AAIZOO en IAHAIO, onder andere opleidingsprofielen vastgesteld. Op termijn zal helder zijn welke kwaliteiten men van de professional in de diverse werkvelden waarin dierondersteund wordt gewerkt, kan verwachten, welke waarborgen daarvoor zijn ingebouwd en waar men kan vinden wie deze kwalificaties in huis heeft en bevoegd is om de dierondersteunde interventies uit te voeren.

Waarom heeft de inzet van dieren een meerwaarde?

De laatste decennia is veel onderzoek verricht naar de positieve effecten van dierondersteunde interventies (Prothmann en Fine 2011; Friedmann et al. 2015; Berget

et al. 2013) en van het hebben van huisdieren (Enders-Slegers 2000) (Friedmann et al. 2010). De effecten worden gevonden op fysiologisch, psychologisch en sociaal gebied.

Dat er neurofysiologische effecten optreden tijdens dierondersteunde interventies is in onderzoeken aangetoond: in een interactie tussen mens en dier, bijvoorbeeld bij het aaien, verlagen hartslag en bloeddruk, neemt het niveau van het stresshormoon cortisol in ons bloed af en wordt er oxytocine en endorfine (zorg/gelukhormoon) aangemaakt. Hierdoor krijgen we een plezierig gevoel, neemt de spanning af, ervaren we minder stress en neemt ons leervermogen toe en staan we meer open voor sociale interactie (Julius et al. 2013).

Bovendien motiveren dieren ons tot lichamelijke activiteiten, waardoor onze fitheid toeneemt (Curl et al. 2017). We moeten onze hond uitlaten, de dieren verzorgen, de paarden berijden enzovoort. De dieren nemen ons mee naar buiten, de natuur in, wat ook weer een positieve invloed heeft op ons welzijn (Schramm et al. 2015; Wood et al. 2015; Berget et al. 2013).

In ons dagelijks leven kunnen onze huisdieren ons op verschillende manieren tot steun zijn: zij kunnen mede voorzien in onze basisbehoeften, vooral in onze behoefte aan emotionele nabijheid, gewaardeerd te worden, voor een ander te kunnen zorgen. Hierdoor nemen eenzaamheidsgevoelens en depressieve gevoelens af en nemen gevoelens van zelfwaardering en zelfcontrole toe (Enders-Slegers 2000). Daarnaast laat onderzoek zien dat we in gezelschap van een dier gemakkelijker contact maken met andere mensen (Peretti 1990), dat we daarbij positieve aandacht ontvangen en een doel in het leven ervaren (Wood et al. 2015). Dit zagen we bijvoorbeeld ook terug in ons onderzoek naar de effecten van het hebben van een autismegeleidehond in gezinnen met een jong kind met een stoornis in het autismespectrum (Enders-Slegers et al. 2015). De ouder werd op straat aangesproken over de hond, het gedrag van het kind werd daarna beter begrepen en sociale contacten ontstonden 'vanzelf'.

Drie dominantie theorieën ter verklaring

Tot nu toe zijn een drietal theorieën dominant in de literatuur over mens-dierrelaties als het erom gaat de effecten van de mens-dierinteractie te verklaren: de gehechtheidstheorie, de socialesteuntheorie en de biophilia hypothese. De biophilia hypothese veronderstelt dat mensen een aangeboren neiging hebben om zich met de natuur en andere levensvormen te verbinden (Wilson 1984).

In het recente artikel *Enactive Antrozoology* (Verheggen et al. 2017) worden deze concepten verenigd in een theoretisch raamwerk (enactive antrozoology) waarbij de wijze waarop en mate waarin onderlinge afstemming (attunement/synchronie) in de interactie tussen mens en dier tot stand komt, in kaart wordt gebracht, en waarin bepleit wordt om de dynamiek en kwaliteit van de mens-dierinteractie/relatie te onderzoeken en te correleren met de fysiologische en psychologische uitkomstmaten. In het artikel wordt vanuit de theorie uitgelegd hoe relaties tussen mensen (bijvoorbeeld moeder en kind) ontstaan door wederzijdse

afstemming in gedrag en wordt uitgelegd hoe en waarom relaties tussen mens en dier op eenzelfde wijze kunnen ontstaan. Hierdoor ontstaat hechting en kan de relatie als ‘steunend’ worden ervaren op dezelfde wijze als tussen mensen.

Wat betekenen dieren voor de emotionele ontwikkeling van kinderen en jongeren?

Kinderen ontwikkelen zich vanaf hun geboorte in een dynamisch proces met hun omgeving (meestal moeder) waarbij basisemoties uitgroeien tot een gedifferentieerd gevoelsleven. Wanneer kinderen echter pijn lijden, ziek zijn, een verstandelijke beperking hebben of een stoornis bijvoorbeeld uit het autismespectrum, kunnen al in de eerste zes maanden van hun leven hele basale problemen ontstaan in de prikkelverwerking en dit probleem is vaak blijvend (Vonk en Hosmar 2009).

In het eerste levensjaar vormen zich eveneens de gedragspatronen (afstemming) in relatie tot een of meer belangrijke anderen en ontwikkelen zich duurzame affectieve relaties die de basis vormen voor de latere gehechtheidsstijlen van een individu: veilige gehechtheid; onveilig/ambivalente gehechtheid; onveilig/vermijdende gehechtheid; gedesorganiseerde gehechtheid (Ainsworth en Wittig 1969).

Bij kinderen die om bovengenoemde of andere redenen kwetsbaar zijn, kunnen in de afstemming met anderen problemen ontstaan. Het proces wat tot veilige gehechtheid zou moeten leiden zal dan niet goed verlopen. De onveilige, vermijdende of gedesorganiseerde hechtingsstijl zal in het (latere) leven van het kind/individu voor problemen zorgen en kan zelfs leiden tot persoonlijkheidsproblematiek en psychologisch lijden.

Hoe kunnen dieren kwetsbare kinderen en jongeren helpen?

Kinderen en jongeren maken verschillende ontwikkelingsfasen door waarin ze zich moeten aanpassen aan nieuwe omstandigheden en een nieuwe balans moeten vinden in hun leven. Ze laten ouders en verzorgers dan vaak niet toe in hun belevingswereld. Het zoeken naar steun en troost bij een dier kan helpen: dieren bieden fysieke warmte, zijn onvoorwaardelijk, betrouwbaar, verschaffen plezier en afleiding, herkennen onze emoties en zijn in het hier en nu.

Kwetsbare kinderen hebben vaak problemen met executieve functies zoals strategisch gedrag, aandacht vasthouden, prioriteren, zelfcontrole en het aanpassen aan veranderende omstandigheden. De jeugdige kan zich ontspannen door de neurofysiologische processen die plaatsvinden in zijn lichaam tijdens de interactie: het stressniveau wordt verlaagd (daling cortisolgehalte) en het geluk/zorghormoon (oxytocine) neemt toe. Dit heeft psychologische effecten: gevoelens van veiligheid, zelfvertrouwen en controle. Door de rust en relaxatie is er meer aandacht, meer concentratie. Het dier accepteert het kind/de jongere zoals hij is. Woorden zijn daarbij niet nodig, warmte en nabijheid wel, precies wat het dier aanbiedt. Daardoor worden zelfvertrouwen, zelfwaardering, verbondenheid en empathie op-

gebouwd. Van deze mechanismes wordt ook in therapie met dieren gebruikgemaakt.

Hebben deze therapeutische interventies meer extra's?

Om met anderen om te gaan, of het nu mensen of dieren zijn, hebben we vaardigheden nodig. We moeten met ons lijf de juiste boodschap overbrengen en ons gedrag afstemmen op de ander. Dit kunnen we prima uitproberen, ervaren en leren in onze lichamelijke en affectieve ontmoetingen met dieren zoals in dierondersteunde interventies.

Uit recent onderzoek is gebleken dat zich in interacties tussen kind/individu en bijvoorbeeld een hond een 'nieuwe', veilige gehechtheidsstijl kan ontwikkelen, een andere dan de dominante, door het kind steeds gebruikte (bijvoorbeeld onveilige of gedesorganiseerde) hechtingstijl (Wedl et al. 2015). Dit kan het kind/individu helpen meer vertrouwen in zichzelf en anderen te krijgen. De relatie met het dier kan dan dienen als model voor 'nieuwe' gehechtheidsrelaties, aan te gaan met mensen uit de omgeving, of, in therapie, met de therapeut. Bovendien lijkt een dierondersteunde interventie totaal niet op een interventie zoals die 'normaal' plaatsvindt en is de setting vaak anders. Dierondersteunde interventies vinden dikwijls plaats in de natuur. Dit motiveert cliënten om therapietrouw te blijven: de interventie met dieren voelt niet als therapie.

Een voorbeeld van het succes van de aanwezigheid en interventies van de eigen hond is te vinden in de resultaten van het onderzoek naar de effecten van het PAWS-programma (Parents Autism Workshop & Support) van KNGF Geleidehonden, waarin ouders wordt geleerd de eigen hond in te zetten ter ondersteuning van het gedrag van hun kind met een stoornis uit het autismespectrum (Enders-Slegers et al. 2015). Uit de vragenlijsten die door de ouders werden ingevuld, bleek dat de kinderen in situaties waarbij de hond aanwezig was zichzelf beter verzorgden, flexibeler waren en meer zelfwaardering hadden. Hun sociale gedrag nam toe, de driftbuien namen af, evenals het herhaal- en wegloupedrag. De verbeelding van de kinderen nam toe en de kwaliteit van het familieleven verbeterde eveneens significant.

Conclusie en punten van aandacht

Interventies met dieren vormen een goede aanvulling op het bestaande pakket aan 'zorgartikelen' en vormen voor kwetsbare kinderen en jongeren met problemen een aantrekkelijk alternatief.

Natuurlijk is het niet zo dat er voor ieder probleem een dierondersteunde interventie uit de kast moet worden getrokken. Dierondersteunde interventies zijn geen panacee. Dieren zijn *sentient beings* en zouden alleen mogen worden ingezet wanneer de aanwezigheid van een dier iets toevoegt aan de therapie, aan het onderwijs, aan het coachen of aan de activiteit en ook past bij de cliënt.

Dierenwelzijn mag niet worden geschaad: het dier dient gezond en getraind te zijn, en moet zijn ‘werk’ leuk vinden. De professionals, hetzij uit de gezondheidszorg, hetzij uit het onderwijs of de orthopedagogiek, hetzij uit logopedie, fysiotherapie, jeugdzorg, artsen enzovoort, dienen dan ook kennis te hebben over diergedrag en dierenwelzijn, over zoönosen en andere voor mens en dier schadelijke zaken, dienen getraind te zijn in het omgaan met de dieren of in samenwerking met een *handler* te werken. Kortom, ze moeten zowel op het gebied van werken met mensen als op het gebied van werken met dieren een opleiding hebben gehad om de dierondersteunde interventies veilig en verantwoord te kunnen uitvoeren.

Kwaliteitseisen aan opleidingen en aan de uitvoering van programma's zijn een *must*. Kennis over de effecten van deze mooie en vaak succesvolle interventies komt steeds meer beschikbaar. Promovendi van de Antrozoölogiegroep aan de Open Universiteit zijn druk bezig met hun onderzoeken en zullen hier binnenkort meer over publiceren.

Het is een veld in ontwikkeling en met een grote toekomst. Van harte beveel ik dierondersteunde interventies aan, mits gegeven door de juiste en gekwalificeerde personen, op de juiste dier- en mensvriendelijke wijze, met daarvoor geschikte en getrainde dieren, met cliënten voor wie het een meerwaarde heeft.

Literatuur

- AAIZOO (2018). Aaizoo begunstigers. <http://www.aaizoo.nl/links/>. Geraadpleegd op: 12 apr 2018.
- Ainsworth, M.D.S., & Wittig, B.A. (1969). Attachment and the exploratory behaviour of one year-olds in a strange situation. In B.M. Foss (red.), *Determinants of infant behaviour* (pag. 111–136). London: Methuen.
- Berget, B., Pedersen, I., Enders-Slegers, M.-J., Beetz, A., Scholl, S., & Kovács, G. (2013). Benefits of animal-assisted interventions for different target groups in a green care context. In C. Gallis (red.), *Green care: for human therapy, social innovation, rural economy, and education*. Hauppauge: Nove Science.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2011). Onderzoek Jeugd en Opgroeien - OJO 2011. DANS. <https://doi.org/10.17026/dans-2ah-u5zb>. Geraadpleegd op: 12 apr 2018.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2014). Bijna 3 procent van de kinderen heeft autisme of aanverwante stoornis. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2014/35/bijna-3-procent-van-de-kinderen-heeft-autisme-of-aanverwante-stoornis>. Geraadpleegd op: 12 apr 2018.
- Curl, A.L., Bibbo, J., & Johnson, R.A. (2017). Dog walking, the human-animal bond and older adults' physical health. *The Gerontologist*, 57(5), 930–939. <https://doi.org/10.1093/geront/gnw051>.
- Enders-Slegers, M.-J. (2000). The meaning of companion animals: qualitative analysis of the life histories of elderly cat and dog owners. In A.L. Podberschek, E.S. Paul & J.A. Serpell (red.), *Companion animals and us: exploring the relationships between people and pets* (pag. 237–256). New York: Cambridge University Press.
- Enders-Slegers, M.J., Noback, I., & Willems, M. (2015). Het PAWS programma en de effecten van een hond op het gedrag van een kind met autisme en op de stressbeleving van diens ouders. In *Rapport Open Universiteit en KNGF Geleidehonden*. Heerlen: Open Universiteit.
- Friedmann, E., Son, H., & Tsai, C.C. (2010). The animal/human bond: health and wellness. In A.H. Fine (red.), *Handbook on animal-assisted therapy: theoretical foundations and guidelines for practice* (pag. 85–107). London: Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-381453-1.10006-6>.
- Friedmann, E., Galik, E., Thomas, S.A., Hall, P.S., Chung, S.Y., & McCune, S. (2015). Evaluation of a pet-assisted living intervention for improving functional status in assisted living residents with mild to moderate cognitive impairment: a pilot study. *American Journal of Alzheimer's Disease and Other Dementias*, 30(3), 276–289. <https://doi.org/10.1177/1533317514545477>.

- HBSC (2013). Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland. <https://assets.trimbos.nl/docs/33b755d2-3045-4744-ab35-b9a551145a63.pdf>. Geraadpleegd op: 12 apr 2018.
- IAHAIO (2014). Witboek van IAHAIO: Definities van IAHAIO voor interventies met behulp van dieren en richtlijnen voor het welzijn van de betrokken dieren. <http://iahaio.org/wp/wp-content/uploads/2017/05/iahaio-white-paper-2014-dutch.pdf>. Geraadpleegd op: 12 apr 2018.
- Julius, H., Beetz, A., Kotrschal, K., Turner, D., & Uvnas-Moberg, K. (2013). *Attachment to pets. An integrative view of human-animal relationships with implications for therapeutic practice*. Cambridge: Hofgreve.
- Peretti, P. (1990). Elderly-animal friendship bonds. *Social Behavior and Personality: An international Journal*, 18, 151–156. <https://doi.org/10.2224/sbp.1990.18.1.151>.
- Prothmann, A., & Fine, A.H. (2011). Animal-assisted interventions in child psychiatry. In I.P.D. Mcardle (red.), *Animals in our lives: human-animal interaction in family, community, and therapeutic settings* (pag. 143–163). Baltimore: Brookes.
- Schramm, E., Hediger, K., & Lang, U.E. (2015). From animal behavior to human health: an animal-assisted mindfulness intervention for recurrent depression. *Zeitschrift für Psychologie*, 223(3), 192–200. <https://doi.org/10.1027/2151-2604/a000220>.
- Verheggen, T., Enders-Slegers, M.-J., & Eshuis, J. (2017). Enactive anthrozoology: toward an integrative theoretical model for understanding the therapeutic relationships between humans and animals. *Human-animal interaction bulletin*, 5(2), 13-35. <https://www.apa-hai.org/human-animal-interaction/haib/2017/volume-5-no-2/enactive-anthrozoology/>. Geraadpleegd op: 12 apr 2018.
- Vonk, J., & Hosmar, A. (2009). *Emotionele ontwikkeling bij mensen met een beperking: Een denk- en handelingskader voor de praktijk*. Leuven: Acco.
- Wedl, M., Kotrschal, K., Julius, H., & Beetz, A. (2015). Children with avoidant or disorganized attachment relate differently to a dog and to humans during a socially stressful situation. *Anthrozoos: A Multidisciplinary Journal of the Interactions of People and Animals*. <https://doi.org/10.1080/08927936.2015.1070002>.
- Wilson, E.O. (1984). *Biophilia: the human bond with other species*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wood, L., Martin, K., Christian, H., Nathan, A., Lauritsen, C., Houghton, S., & McCune, S. (2015). The pet factor—companion animals as a conduit for getting to know people, friendship formation and social support. *PLoS One*. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0122085>.

Prof. dr. Marie-José Enders is bijzonder hoogleraar Antrozoölogie aan de Open Universiteit te Heerlen.